

vivid negative connotation and the beginning of the First World War is closely associated with the image of the enemy (the German race).

Keywords: *Middle Ages, magazine "Vera and Zhizn" ("Faith and Life"), the concept of Europe, the image of West, orthodox periodicals, Chernigiv province.*

УДК 930(497.2):929Стамболов

Дмитро Миколенко

ДИКТАТОР АБО ЕФЕКТИВНИЙ ДЕРЖАВНИК: СУПЕРЕЧЛИВИЙ ОБРАЗ СТЕФАНА СТАМБОЛОВА У БОЛГАРСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ І ПУБЛІЦИСТИЦІ ПЕРІОДУ ТРЕТЬОГО БОЛГАРСЬКОГО ЦАРСТВА

У статті виконано історіографічний огляд публіцистики і наукових досліджень болгарських авторів, виданих у період Третього царства, де розкривається внутрішня і зовнішня політика С. Стамболова. Автор приходять до висновку, що оцінка діяльності державника знаходилася у прямій залежності від політичної кон'юнктури у Болгарії, а практики та ідеї лідера Народно-ліберальної партії використовувалися в агітаційно-пропагандистських цілях.

Ключові слова: *болгарська історіографія, С. Стамболов, Народно-ліберальна партія, «стамболовісти».*

Остання третина ХІХ ст. пройшла для Болгарії під знаком становлення державності. Помітну роль у цьому процесі відіграв відомий політичних діяч країни Стефан Стамболов. Протягом 1870–1878 рр. він брав активну участь у національно-визвольній боротьбі проти турецької влади. Після створення самостійного болгарського князівства неодноразово обирався депутатом Народних зборів, був членом Ліберальної партії. З 1884 по 1886 р. перебував на посаді голови Звичайних народних зборів. 1885 року виступав на підтримку об'єднання Князівства і Східної Румелії.

На політичну авансцену Стамболов зійшов у 1886 р. Саме тоді в країні відбувся державний переворот, організований проросійськи налаштованими офіцерами болгарської армії, які заради налагодження відносин зі Санкт-Петербургом, вирішили відсторонити від влади князя Александра І. Стамболов не підтримав змовників і став на чолі контр-перевороту, що мав на меті відновлення на троні законно обраного монарха. Взявши вгору у цьому протистоянні, він протягом 1886–1887 рр. очолював Регентську раду – орган утворений після зречення престолу Батенберга. На цій посаді Стамболов сприяв приходу на болгарський трон князя Фердинанда й обмеженню впливу Росії на внутрішні справи Болгарії. Його принципова позиція щодо взаємин із Санкт-Петербургом, а також небажання останнього йти на компроміси з прагненнями Софії призвели до розриву двосторонніх дипломатичних відносин.

З 1887 по 1894 р. С. Стамболов очолював уряд країни, а з 1887 по 1895 р. був лідером Народно-ліберальної партії (НЛП). Реалізуючи свої владні повноваження, він застосовував авторитарні методи. Через це значна частина громадськості країни сприймала його як диктатора. Зворотнім боком його правління стали значні успіхи Болгарії у модернізації економіки і розвитку ринкових відносин. Софія домоглася від Порти суттєвих поступок у вирішенні на свою користь македонсько-одринської проблеми. Не зважаючи на намагання Росії ізолювати Софію на міжнародній арені, С. Стамболову вдалося налагодити контакти з Австро-Угорщиною і Великою Британією, заручившись їхньою політичною й економічною підтримкою.

Політична спадщина, яку залишив після своєї трагічної загибелі у 1895 р. Стефан Стамболов, також має суперечливий характер. Зміцнивши інститут монархії і забезпечивши легітимність правлячої династії, він відкрив Фердинанду шлях до встановлення на початку ХХ ст. режиму особистої влади. Протистояння між угрупованнями русофобів і русофілів, яке розпочалося за часів регентства Стамболова, протягом тривалого часу залишалося найхарактернішою особливістю партійної системи країни і свідченням розколу у суспільстві. Надмірна роздутість штату чиновників і поліцейського апарату, характерна для періоду правління «стамболовістів», стала невід'ємним атрибутом системи адміністративного управління Болгарії. Вона обтяжувала державний бюджет і стала однією з причин кількох глибоких економічних криз, які переживала країна наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Наслідки ускладнення відносин з Росією та розрив з нею дипломатичних відносин

нагадували про себе і після відновлення двосторонніх взаємин у 1896 р. Санкт-Петербург обрав собі нового фаворита на Балканах – Сербію, й усіляко сприяв реалізації її зовнішньополітичних амбіцій.

Російська дореволюційна і радянська історіографія створили однозначно негативний образ політика, діяльність якого призвела до розриву дипломатичних відносин із Санкт-Петербургом і сприяла встановленню режиму кровавого терору у Болгарії [21; 23; 28]. Деякі спроби по-іншому оцінити роль С. Стамболова в історії робилися у Радянському Союзі у 1923–1941 рр.: на тлі різкої критики зовнішньої політики Російської імперії діяльність болгарського прем'єра трактувалась як прагнення захистити національні інтереси держави [8; 33; 34]. Однак уже під час Другої світової війни ця тенденція змінилася іншим підходом до інтерпретації зовнішньої і внутрішньої політики С. Стамболова: у нечисленних публікаціях радянських авторів з цієї тематики він знову перетворився на негативного героя – цього разу провідника інтересів Німеччини й Австро-Угорщини на Балканах, типового представника національної буржуазії, котрий прагнув особистого збагачення за рахунок зловживань владою [15; 16]. Сучасні російські дослідники переглянули оціночні підходи своїх попередників щодо діяльності лідера НЛП [9; 17]. Ініціативи Стамболова розглядаються ними переважно у контексті розбудови національної держави, а також розвитку економіки і соціальної сфери. При цьому частіше підкреслюються саме заслуги регента і прем'єр-міністра у перетворенні Болгарії на модерну європейську державу.

У західній історіографії перші роботи, присвячені вивченню біографії С. Стамболова, з'явилися ще наприкінці XIX ст. У них діяльність політика оцінювалась однозначно позитивно. Свою позицію автори аргументували переважно тим, що С. Стамболов сприяв зміцненню незалежності своєї держави, а також її переорієнтації на Захід [1]. Подібний оціночний підхід притаманний і сучасному американському досліднику Д. Перрі, котрий досліджував процеси соціально-економічної і політичної модернізації Болгарії в останню третину XIX ст. [40]. У своїй роботі він підкреслив вагомий внесок Стамболова у перетворення відсталого аграрної країни на європейську державу.

А от у болгарській історіографії різні аспекти діяльності політика інтерпретувалися неоднозначно. На початку XX ст. з'явилися перші роботи, присвячені вивченню його біографії [31; 32]. Образ Стамболова, створений публіцистами й істориками у цей період, вирізнявся суперечливістю. Одні характеризували його як національного героя і рятівника Болгарії [6], інші називали узурпатором, диктатором і русофобом [18]. За часів НРБ, коли у науці домінувала марксистська методологія, його діяльність пов'язувалося з егоїстичними вузькокласовими прагненнями промислової і торгівельної буржуазії [10; 14]. Після «оксамитової революції» 1989 р. С. Стамболов перетворився на одного з найбільш шанованих національних героїв, котрі зробили значний внесок у справу розбудови незалежної держави і встановлення проєвропейського вектору зовнішньої орієнтації Софії [13; 27].

Метою ж даної роботи є дослідження процесу еволюції образу С. Стамболова як політика і державника у роботах болгарських вчених та публіцистів періоду Третього царства, а також визначення факторів, що впливали на позицію тих або інших авторів відносно діяльності нашого героя на посаді регента, прем'єра і лідера НЛП.

Задля розкриття образу Стамболова у болгарській історіографії і публіцистиці необхідно звернути увагу на наступні найбільш важливі з нашої точки зору аспекти діяльності державника – участь у національно-визвольному русі проти османського панування, методи реалізації влади за часів його регентства і прем'єрства, внутрішня, зовнішня політика та ініціативи, спрямовані на вирішення македонського питання, які проводилися протягом 1886–1894 рр., а також наслідки ініціатив уряду «стамболовістів» для подальшого розвитку країни.

Кінець XIX – початок XX ст. в історії Болгарії був відзначений жорсткою конкуренцією між партіями у боротьбі за владу. Більшість з діючих на той час політичних сил намагалася переконати князя/царя Фердинанда, котрий вирішував кому надати право формування уряду, у своїй вірності та прагнули дискредитувати опонентів в очах монарха і громадськості. Фігура вже покійного на той час Стефана Стамболова використовувалася у цьому протистоянні. Народно-ліберальна партія, засновником і першим лідером якої він був, застосовувала колишні здобутки регентства і кабінету «стамболовістів» у власних агітаційних заходах. Її представники неодноразово проводили паралелі між діяльністю Стамболова і політикою його нащадків, іноді виправдовуючи у такий спосіб власні, як правило, непопулярні серед населення кроки. Опозиція чинили так само, але при цьому мала на меті – виставити у негативному світлі Народно-ліберальну партію. Наприклад, протягом 1903–1908 рр., коли «стамболовісти» були правлячою партією, відбувалося поступове посилення авторитарних рис діючого режиму та зміцнення інституту монархії. На шпальтах своєї преси

представники НЛП пояснювали подібну політику необхідністю підтримки ладу в країні та забезпечення внутрішнього миру і спокою, підкреслюючи при цьому, що свого часу так само чинив і Стамболов [22].

Опозиція ж називала тодішніх лідерів «стамболовістів» гідними продовжувачами практик диктатора, котрий свого часу не рахувався ні з Конституцією, ні з інтересами простих громадян. Представники Демократичної, Прогресивно-ліберальної і Народної партій були найбільш послідовними критиками політики НЛП, регулярно нагадуючи читачам на шпальтах своєї преси про незаконність приходу С. Стамболова до влади у 1886 р., його провини за розрив дипломатичних відносин з Росією, переслідування опозиції, яку здійснював уряд протягом 1886–1894 рр. [3].

Іншим характерним продуктом цього періоду стала невелика за обсягом робота невідомого автора*, котра була надрукована відразу після вбивства у 1907 р. Д. Петкова – наступника Стамболова на посаді голови центрального бюро НЛП. У ній висвітлювалася біографія першого лідера «стамболовістів» [29], який характеризується не просто як один із багатьох болгарських партійних шефів, а засновник актуальної протягом тривалого часу політичної течії. До чисельний заслуг Стамболова автор відносить те, що державнику вдалося утихомирити політичні пристрасті в країні, роздмухані різними ворогуючими між собою фракціями й угрупованнями [29, с. 9]. У роботі також акцентувалася увага читачів на видатних досягненнях Стамболова прем'єр-міністра у міжнародних справах. Д. Петков, на думку автора, був гідним продовжувачем політики свого попередника, і якби не передчасна смерть, міг зробити багато корисного для Болгарії. Його вбивство розглядалося як політичне замовлення [29, с. 42]. При цьому автор прозоро натякав на зацікавленість у ньому представників опозиційних партій.

Про політичні традиції «стамболовістів» йдеться й у брошурі, опублікованій 1910 року представниками пловдивського осередку НЛП. У цій роботі наголошувалося, що Д. Петков гідно реалізовував розпочату першим лідером «стамболовістів» справу, прагнучи перетворити Болгарію на справді незалежну і міцну державу [11].

Вище вказані роботи мали агітаційний характер. Висвітлюючи діяльність Стамболова, автори намагалися звернути увагу громадськості на програмні цілі Народно-ліберальної партії, яка у цей період продовжує претендувати на владу в країні.

Більш докладно політична біографія Стефана Стамболова представлена у двотомнику [19; 20], опублікованому у 1908 і 1909 рр., відомим болгарським етнографом й істориком, а також громадським діячем Дімітром Маріновим. Свого часу автор підтримав контрпереворот 1886 р., організований С. Стамболовим, а згодом з великою симпатією ставився до зовнішньої і внутрішньої політики, яку проводив лідер НЛП. Саме за часів правління уряду «стамболовістів» кар'єра Д. Марінова пішла вгору. Спочатку він перебував на посаді чиновника ломської окружної адміністрації, а згодом директора столичної жіночої гімназії і Народної бібліотеки. Після відставки Стамболова у 1894 р. Марінова було звільнено зі служби. Він зосередив увагу на науковій діяльності і музейній справі.

Дослідження Д. Марінова легко запідозрити у необ'єктивності. Його неприхована симпатія до політики С. Стамболова заздалегідь визначила оціночні підходи автора. Проте використання історичних джерел різного походження дозволило автору докладно висвітлити деякі невідомі до цього сторінки біографії регента і прем'єр-міністра. Д. Марінов звертає увагу на зовнішній курс уряду «стамболовістів», підкреслюючи, що тогочасний лідер НЛП «втілював у життя болгарську ідею, яка, на думку дослідника, зводилася до об'єднання всієї нації під дахом єдиної держави». Д. Марінов детально розповів про успіхи С. Стамболова у розв'язанні македонсько-одринського питання: відкриття нових болгаромовних шкіл на території європейських вілаєтів Османської імперії, а також приєднання кількох епархій Македонії до Екзархату. Автор охарактеризував ці здобутки як справжню перемогу болгарської справи.

Значну увагу Д. Марінов приділяє проблемі взаємин між Софією та Санкт-Петербургом у період регентства і прем'єрства С. Стамболова. «Я не вважаю, – зазначає він, – що Болгарія несе відповідальність за ускладнення відносин з Росією, адже Князівство поводило себе дуже природно, захищаючи власні інтереси» [20, с. 121]. Стамболов при цьому у повній мірі відстояв право держави на самостійний розвиток. Ціна, яку він при цьому заплатив – розрив дипломатичних відносин із Росією у 1886 р., – цілком виправдала себе.

* Найбільш імовірним її укладачем був один із лідерів НЛП Н. Генадієв.

Чимало інформації про діяльність першого лідера НЛП у 1879–1886 рр. міститься в іншому двотомнику, написаному відомим болгарським істориком, публіцистом і дипломатом Сімеоном Радевим [31; 32]. Автор, якого на відміну від Д. Марінова, важко запідозрити в упередженості, створив у цілому позитивний образ С. Стамболова як політика і державного діяча. Дослідник характеризує його як реалістичну, не за роками мудру особистість [32, с. 183], котра разом з тим не позбавлена романтичних рис революціонера. Розкриваючи етапи еволюції поглядів С. Стамболова, С. Радев підкреслює, що політик розпочинав свою кар'єру як яскраво виражений русофіл, але при цьому йому не був притаманний так розповсюджений у Болгарії протягом перших років її незалежності грубий фетишизм по відношенню до визволительки. На думку автора, С. Стамболов не став русофобом під час і після перевороту 1886 р. Йому не була притаманна ненависть до російського народу, але при цьому регент виступав проти великодержавної політики Санкт-Петербурга на Балканах [31, с. 397–398].

Таким чином, на початку ХХ ст. болгарська публіцистика широко використовували фігуру С. Стамболова у пропагандистських і контрпропагандистських цілях. НЛП, котра претендувала на звання продовжувачки його справи часто, наводила приклади успішної діяльності Стамболова, намагаючись у подібний спосіб збільшити свою популярність серед народу. Опоненти ж «стамболовістів» прагнули дискредитувати НЛП в очах громадськості, нагадуючи про суперечливі і неоднозначні кроки регента і прем'єр-міністра на міжнародній арені та внутрішній політиці. Звісно, роботам, котрі були опубліковані у цей період важно претендувати на об'єктивність, адже вони демонстрували або виключно позитивний, або негативний бік діяльності Стамболова як політика і державника. Теж саме можна сказати і про перші наукові роботи, присвячені дослідженню представленої теми. Серед авторів, які вивчали діяльність болгарського регента та прем'єр-міністра, лише С. Радев зробив спробу відтворити образ Стамболова, абстрагувавшись при цьому від власних симпатій і антипатій, також політичної кон'юнктури, що склалася у Болгарії на початку минулого століття.

Суттєво вплинуло на оціночні підходи істориків і публіцистів відносно діяльності С. Стамболова завершення Балканських війн 1912–1913 рр., котрі, як відомо, обернулися для Болгарії першою національною катастрофою. Більша частина Македонії, задля приєднання якої Софія розпочинала воєнні дії, за рішенням Бухарестського миру 1913 р. була розділена між Грецією і Сербією. Втрата територій, на яких за версією офіційної державної пропаганди, проживали болгары, спричинила кардинальні зміни у настроях громадськості країни. Ліві політичні сили – Радикальна партія, «широки» соціалісти і «тісняки, Болгарська землеробська народна спілка, почали активно виступати проти війни і агресивної зовнішньої політики, праві ж, навпаки, почали підбурювати реваншистські настрої громадян та виступали за продовження боротьби за приєднання Македонії.

1913 року «стамболовісти» увійшли до складу уряду В. Радославова, який почав готувати приєднання Болгарії до блоку Центральних держав й участь країни у черговому збройному конфлікті за переділ територій на Балканському півострові. Унаслідок нової міжнародної ситуації та реалізації міжнародного курсу Софії серед членів НЛП намітився розкол. Частина партії на чолі з головою центрального бюро відкрито виступала проти союзу Болгарії з країнами Троїстого союзу і, наполягала на зближенні країни з Антантою. Інше угруповання, котре об'єдналося навколо фігури впливового «стамболовіста» Добри Петкова, підтримувало курс кабінету В. Радославова. Згодом прибічники Н. Генадієва були виключені зі складу уряду, проти них були інспіровані судові процеси.

Саме у цей час побачила світ брошура, опублікована з нагоди двадцятиріччя від дня загибелі С. Стамболова [37], автором якої був тодішній лідер НЛП. У ній виправдовувався міжнародний курс Болгарії 1887–1894 рр. і наголошувалося: колишній регент і голова уряду країни не був русофобом, а захищав державні інтереси від деструктивного впливу зовнішньої політики Росії. За часів прем'єрства С. Стамболова Софія досягла чималих успіхів у розв'язанні на свою користь македонської проблеми. Зважена і разом з тим наполеглива лінія, направлена на досягнення поступок від Константинополя, дозволила укорінити болгарську національну свідомість серед слов'янського населення європейських вілаєтів Османської імперії. Наступники ж Стамболова біля державного керма звели нанівець успіхи уряду НЛП. Автор критикує уряди П. Каравелова і С. Данева за їх позиції щодо Фірміліанського питання. На думку Н. Генадієва, з їхньої мовчазної згоди на митрополічій престол у Скоп'є було призначено серба. Саме це значно розширили можливості Белграда для реалізації агітаційно-пропагандистської діяльності у Македонії.

По мірі актуалізації питання щодо зовнішньополітичної орієнтації Болгарії між угрупованнями прибічників Н. Генадієва і Д. Петкова почала посилюватися конфронтація.

Антагоністи один з поперед одного називали себе справжніми послідовниками Стамболова, зазначаючи при цьому, що їхня теперішня політика відповідала традиціям НЛП. Н. Генадієв, щоб виправдати орієнтацію на країни «сердечної згоди», у своїх публічних виступах звертався до особистого досвіду спілкування із засновником партії. За його версією Стамболов завжди був переконаний, що єдиною великою державою, спроможною підтримати Софію у її прагненні приєднати Македонію, була учасниця Антанти – Росія [5, с. 17]. На противагу своїм опонентам прибічники Д. Петкова зазначали: розрив дипломатичних відносин між Болгарією і Росією 1886 р. спричинило небажання Санкт-Петербургу сприяти реалізації болгарської національної програми [30, с. 46], тому Стамболов неவிпадково переорієнтувався на Австро-Угорщину.

Після закінчення Першої світової війни, котра, як відомо, обернулася для Болгарії другою національною катастрофою, відбулося чергове переосмислення політичної спадщини Стефана Стамболова. Економічні проблеми, спричинені обтяжливими репараційними виплатами, які змушена була сплачувати Болгарія країнам-переможцям, а також загострення внутрішнього протистояння протягом 1920-х – першої половини 1930-х рр. визначили необхідність пошуку рецептами подолання негативних тенденцій. Одні політики, вчені і громадські діячі вважали досвід Стамболова цілком затребуваним й актуальним для вирішення насущних проблем. Інші ж пов'язували його діяльність з усіма негараздами, що обрушилися на Болгарію у міжвоєнний період.

Прикладом останнього є книга відомого громадсько-політичного діяча, журналіста, який жив і працював у період правління першого «стамболовістського» уряду, Велчо Велчева [4]. Свого часу відносини автора зі Стамболовим складалася непросто. З початку він підтримував політику регента і прем'єра. Згодом, розчарувавшись у ній, приєднався до табору об'єднаної опозиції. Після відставки кабінету НЛП співпрацював русофільськими партіями – «народняками», а потім «цанковістами». Працюючи над книгою, автор зумів залучити широке коло історичних джерел – пресу, спогади, документи. Однак всі ці матеріали були тенденційно підібраними. За їхньою допомогою він ілюструє стамболовістські методи реалізації влади, характеризуючи їх як диктаторські, критикує прем'єра за переслідування опозиції та систематичні порушення Тирновської конституції. Образ Стамболова як політика у книзі В. Велчева наділений низкою негативних рис – безпринципність, готовність заради влади знищити все навкруги, у тому числі плоди власної праці [4, с. 158].

В аналогічному ключі характеризує діяльність С. Стамболова і відомий болгарський політик, дипломат та публіцист, представник Народної партії М. Маджаров. У своїй брошурі [18, с. 7] він зазначає, що з відставкою кабінету «стамболовістів» 1894 року розпочався процес демократизації системи управління. Проте об'єктивність подібного твердження автора викликає сумніви. Адже протягом періоду правління уряду К. Стоїлова зберігалася більшість авторитарних методів реалізації влади. Опозиційні партії, у тому числі НПЛ були позбавлені можливості на рівних конкурувати з правлячою політичною силою. Отже автор намагався показати «народняків» у вигідному світлі, при цьому дискредитувавши своїх опонентів «стамболовістів».

Протилежні оцінки діяльності С. Стамболова представлено у роботах симпатиків С. Стамболова, а також представників Націонал-ліберальної партії Болгарії, заснованої 1920 року у результаті злиття «стамболовістів», «радославістів» і «тончевістів» в одну політичну силу. З нагоди тридцятої річниці з дня трагічної загибелі Стамболова за ініціативи його колишніх однопартійців вийшло друком кілька художніх творів, присвячених діяльності засновника НЛП. Л. Бобевскі опублікував вірш, в якому зображав колишнього регента і прем'єра в образі патріота, захисника національних інтересів Болгарії. Автор підкреслює видатні якості Стамболова як державника, що дозволили йому успішно вирішувати найскладніші завдання під час кризи 1886 р., а також заслуги політика у справі захисту населення Македонії від турецької тиранії. Поет висловив припущення: «Якби залишився живим, то не побачили б ми розгрому, не почули хворобливого стогону одноплемінників, а зібралися разом під одним дахом» [2, с. 2-3]. Інший поет В. Георгієв називає Стамболова символом болгарської свободи та справжнім героєм, порівнюючи державника з велетнем, якого знають далеко за межами його рідної країни у провідних державах світу [7, с. 3-4].

Невідомий автор брошури агітаційно-пропагандистського змісту, опублікованої 1926 р. [36], констатує, що після смерті засновника НЛП його справу продовжили послідовники, для яких колишній регент і прем'єр-міністр залишався взірцем необмеженої вірності вітчизні, оптимістичної віри у щасливу долю Болгарії. Діяльність Стамболова відверто героїзується. Участь політика у національно-визвольній боротьбі проти турецької влади, зовнішній курс його уряду, спроби вирішення на користь Софії македонсько-одринської проблеми, внутрішньополітичні заходи – все це характеризується виключно з позитивної сторони. Відверті прорахунки і невдачі або замовчувалися,

або показувалися у нейтральному світлі. Наприклад, у брошурі не згадується про роль Стамболова в організації Старозагорського і Квітневого повстань, які закінчилися цілковитим провалом.

Аналогічна тенденція простежується в іншій книзі [35], яку 1927 року опублікував плевенський осередок Націонал-ліберальної партії. У ній розкривається біографія державника, розповідається про його фінансові і соціальні ініціативи на посаді прем'єр-міністра. Автори роботи намагаються актуалізувати політичну спадщину державника, зазначаючи: «Сучасники Стамболова не зуміли оцінити всі його заслуги перед країною, сьогодні ж, коли при владі у Болгарії знаходяться недосвідчені політики, котрі мають знайти вихід зі скрутною економічною і політичною ситуації, його досвід може стати гарним прикладом для наслідування» [35, с. 61].

Для роботи наступного автора взаємовиключні оцінки діяльності Стамболова характерні у меншій мірі, а ніж для попередніх праць. Відомий болгарський письменник, драматург, публіцист, громадський і політичний діяч Антон Страшиміров у 1935 р. опублікував книгу [38; 39], в якій детально розглянув біографію регента і прем'єра Болгарії. Робота С. Страшимірова написана із залученням значної кількості історичних джерел – споминів, документів, газетних публікацій, що значно посилює її наукову значущість. Не зважаючи на те, що автор належав до числа політичних противників «стамболовістів» (був членом Демократичної, згодом Радикально-демократичної партії), у своїй книзі він не намагався дискредитувати Стамболова, а прагнув об'єктивно охарактеризувати його як революціонера, регента і прем'єр-міністра. «З усіх провідних політичних фігур нашої нової історії, – пише публіцист, – Стамболов найкраще вписується в обрах державника: не грав на публіці, не був схильним до демагогії» [38, с. 22]. Він глибоко просякнутий болгарською самобутністю, самовпевненістю і гордістю. При цьому рушійною силою його поведінки, на думку публіциста, був принцип максималізму – або все, або нічого [38, с. 33]. Визнаючи диктаторські методи управління політикою, А. Страшиміров разом з тим підкреслює, що, навіть маючи широкі повноваження, засновник НЛП в усьому слідував основному закону і судовому вердикту [38, с. 31-32]. Абстрагувавшись від різноманітних штампів та стереотипів, притаманним упередженим письменникам і журналістам, котрі до цього зверталися до біографії лідера НЛП, Страшиміров запропонував свіжий погляд на роль Стамболова в історії Болгарії.

Суперечливі оцінки діяльності нашого героя, представлені у публіцистиці кінця XIX – початку XX ст. і міжвоєнного періоду продовжували впливати не лише на обивательську думку, але і на позицію вчених істориків, котрі досліджували теми, пов'язані з життєвим шляхом Стамболова. Так, у роботах Івана Панайотова [24; 25; 26], котрий протягом тривалого часу вивчав міжнародну ситуацію навколо Болгарії у період правління уряду «стамболовістів», лідер НЛП характеризувався як послідовний русофоб. Йому приписується прагнення переорієнтувати Софію на Австро-Угорщину. Подібна оцінка перетворилася на певний штамп, що перекочовував із праці в працю. Вона була притаманна не лише для істориків міжвоєнного періоду, а й для вчених Народної Республіки Болгарії. Натомість при більш ширшому трактуванні зовнішньої політики Стамболова стає зрозумілий, що головною метою прем'єра було прагнення вберегти Болгарію від втручання у її внутрішні справи будь-якої з великих держав. За визначенням сучасної дослідниці Н. Дюлгерової політик діяв цілком прагматично, і його основним мотивом завжди залишалися не русофобські переконання, а національні інтереси [12].

Таким чином, у період Третього болгарського царства діяльність Стефана Стамболова як революціонера, політика і державника не була серед провідних тем історичних досліджень. Зазначена проблематика здебільшого висвітлювалася у літературі публіцистичного характеру. У розглянутих нами працях образ цієї беззаперечно непересічної особистості представлено вкрай суперечливо. Для одних він тиран, узурпатор і русофоб, для інших – патріот, рятівник країни, ефективний управлінець. Оцінки залежали від політичної орієнтації авторів. При цьому і симпатки, і критики Стамболова використовували історію його діяльності в агітаційних і контрпропагандистських цілях, що ставало на заваді створенню об'єктивної біографії державника. Крім того поза увагою дослідників з тих або інших причин залишилися деякі сторінки життя Стамболова. Так, вкрай поверхово висвітлювалася його участь у національно-визвольній боротьбі проти османської влади, без належної уваги залишився нетривалий період перебування політика в опозиції до уряду К. Стоїлова, а також обставини загибелі. У подальшому вказані питання стануть предметом досліджень нової генерації вчених-істориків.

Джерела та література

1. Биман А. Стамболов. Биография / А. Биман. – София : Наука и искусство, 1990. – 220 с.

2. Бобевски, Л. Стефан Стамболов / Л. Бобевски. – София : Печатница «Св. Климент», 1925. – 3 с.
3. България. – 1903. – 7 май.
4. Велчев В. Принос към новата история. Стамболов и Фердинанд. Диктаторския режим и борбата против него / В. Велчев. – София : ИК Гутенберг, 1922. – 183 с.
5. Геннадиев Н. Стамболов 19 юли 1895 – 19 юли 1925: Спомени. – София, 1925. – 112 с.
6. Геннадиев П. Стефан Стамболов : Исторически случаи от живота на български политически дейци / П. Геннадиев / Съст. : Н. Игов, Ц. Величков. – София : Университетско изд-во «Св. Климент Охридски», 1991. – 165 с.
7. Георгиев В. Юбилейна елегия за Ст. Стамболов (по случай 30 годишнината от трагичната му смърт) / В. Георгиев. – София, 1925. – С. 3-4.
8. Гримм Э. К истории русско-болгарских отношений / Э. К. Гримм // Новый восток. – 1924. – Кн. 5. – С. 68-85.
9. Гришина Р. Лики модернизации в Болгарии (бег трусцой по пересеченной местности) / Р. Гришина. – М. : Институт славяноведения РАН, 2008. – 256 с.
10. Грънчаров С. Политическите сили и монархическия институт в България : 1886–1894 / С. Грънчаров. – София : Наука и изкуство, 1984. – 207 с.
11. Димитър Петков и народна та либерална партия. – Пловдив : Работник, 1910. – 120 с.
12. Дюлгерова Н. Филството и фобството на Стефан Стамболов / Н. Дюлгерова [Интернет ресурс]. – Режим на доступ: https://www.google.com.ua/search?hl=ru&q=Дюлгерова%2С+Н.+Филството+и+фобството+на+Стефан+Стамболов+&ei=C_7HU6НМІаа50QW6-IGQA. – 17. 07. 2014.
13. Иванов Д. Стефан Стамболов – българската енергия / Д. Иванов. – София : Арес Прес, 1993. – 224 с.
14. Йоцов Я. Класи и партии у нас до 1923 година / Я. Йоцов // Исторически преглед. – 1947. – № 2. – С. 177-193.
15. История Болгарии / Под ред. П. Н. Третьякова, С. А. Никитина. – М. : Академия наук СССР, 1954. – Т. 1. – 576 с.
16. Киняпина Н. Болгария в балканской политике России (1886–1896 гг.) / Н. Киняпина // Отечественная история. – 1992. – № 2. – С. 43-55.
17. Косик В. Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности / В. Косик // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.). – СПб, 2006. – С. 116-124.
18. Маджаров М. От самовластие към свобода и законност / М. Маджаров. – София : Мир, 1936. – 81 с.
19. Маринов Д. Стефан Стамболов и навейшата ни история (Летописни спомени и очерци) / Д. Маринов. – София : Български писател, 1992. – Ч. 1. – 354 с.
20. Маринов Д. Стефан Стамболов и новейшата ни история (Летописни спомени и очерци) / Д. Маринов. – София : Български писател, 1992. – Ч. 2. – 473 с.
21. Матвеев П. Болгария после Берлинского конгресса : Исторический очерк / П. Матвеев. – СПб. : Типография В. С. Балашева, 1887. – 328 с.
22. Новъвекъ. – 1908. – 26 февруарий.
23. Овсяный Н. Болгария и болгары / И. Овсяный. – СПб. : Военная типография, 1900. – 365 с.
24. Панайотов Й. Българска криза в Европа (1885–1889). Принос към предисторията на Общоевропейска та война / И. Панайотов. – София, 1924. – 38 с.
25. Панайотов Й. Русия и български те народни дела / И. Панайотов // Българска мисъл. – 1932. – № 6. – С. 12-26.
26. Панайотов Й. Русия, великите сили и българския твъпрос след избора на княз Фердинанд (1888–1896 г.) / Й. Панайотов. – София : Университетска печатница, 1941. – 279 с.
27. Пантев, А. За Стефан Стамболов в часа на България / А. Пантев. – София : Едем 21, 1995. – 206 с.
28. Погодин А. История Болгарии / А. Погодин. – СПб. : Брокгауз – Ефрон, 1910. – 224 с.
29. Политическите убийства на Ст. Н. Стамболов и Д. Петков или двете позорни дати в България – 03. 07. 1895 и 26. 02. 1907. – София : Балканъ, 1907. – 64 с.
30. Попов Ж. Народнолибералната (стамболовистка) партия в България, 1903–1920 / Ж. Попов. – София : Наука и изкуство, 1986. – 200 с.

31. Радев С. Строителите на съвременна България : Регенство / С. Радев. – София, 1990. – 694с.
32. Радев С. Строителите на съвременна България : Царуването на Князя Александра, 1879–1886 / С. Радев. – София, 1990. – 639 с.
33. Северцев П. Царская дипломатия на Балканах: из воспоминаний/ П. Северцев // Международная жизнь. – 1923. – № 1. – С. 148-160.
34. Сидельников С. И. Авантюра руського царизма в Болгарии (1878–1896 гг.) / С. И. Сидельников // Учёные записки Ленинградского государственного университета. – 1939. – № 36. – Вып. 3. – С. 145-180.
35. Стамболов : характер и дело. – Плевен: Изгрев, 1927. – 80 с.
36. Стефан Стамболов като революционер и държавник. 31 година от смъртта му. 1895–1926. – София : Родопи, 1926. – 14 с.
37. Стефан Стамболов. Кога и защо се обяви против Русия. По случай 20 година от смъртта му. – София : Придворна печатница, 1915. – 30 с.
38. Страшимиров А. Диктаторът. Животът на Стефан Стамболов / А. Страшимиров. – София : Стрелец, 1993. – 205 с.
39. Страшимиров А. Стефан Стамболов / А. Страшимиров. – София : Ново училище, 1938. – 32 с.
40. Perry D. Stefan Stambolov and the Emergence of Modern Bulgaria, 1870–1895 / D. Perry. – Durham : Duke University Press, 1993. – 279 p.

Дмитрий Миколенко

**ДИКТАТОР ИЛИ ЭФФЕКТИВНЫЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ДЕЯТЕЛЬ:
ПРОТИВОРЕЧИВЫЙ ОБРАЗ СТЕФАНА СТАМБОЛОВА В БОЛГАРСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ И ПУБЛИЦИСТИКЕ ПЕРИОДА ТРЕТЬЕГО ЦАРСТВА**

В статье выполнен историографический обзор публицистики и научных исследований болгарских авторов, изданных в период Третьего царства, где рассматривается внутренняя и внешняя политика С. Стамболова. Автор приходит к выводу, что оценка деятельности государственника находилась в прямой зависимости от политической конъюнктуры в Болгарии, а практики и идеи лидера Народно-либеральной партии использовались в агитационно-пропагандистских целях.

Ключевые слова: болгарская историография, С. Стамболов, Народно-либеральная партия, «стамболовисты».

Dmytro Mykolenko

**DIKTATOR OR EFFECTIVE STATESMAN: A CONTROVERSIAL IMAGE OF STEFAN
STAMBOLOV IN THE BULGARIAN HISTORIOGRAPHY AND PUBLICISM OF THIRD
KINGDOM PERIOD**

The historiographical overview of publicism and scientific research of Bulgarian authors published during the Third kingdom are made, and the internal and external politics of S. Stambolov are revealed. The author concludes that the assessment of activities statesman was directly dependent on the political situation in Bulgaria, and the practices and ideas of the People's Liberal Party leader had been used in agitation and propaganda purposes.

Keywords: Bulgarian historiography, S. Stambolov, People's Liberal Party, «stambolovisty».

УДК 94:[352/353:355.65](477.51–25)«1914/1918»

Юлія Петровська

**ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З
ПРОДОВОЛЬЧОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НАСЕЛЕННЯ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті розкриваються основні напрямки та форми діяльності земських установ Чернігівської губернії із продовольчого забезпечення населення в умовах Першої світової війни. Підкреслюється, що доволі ефективною у цей час виявилася співпраця земських органів місцевого самоврядування із кооперативними організаціями, завдяки якій сформована земцями система продовольчого забезпечення населення у цілому виявилася спроможною працювати в форс-мажорних